

Андрій КУДРЯЧЕНКО,
доктор історичних наук, професор,
заслужений діяч науки
та техніки України

ОСОБЛИВОСТІ ПОДОЛАННЯ ОБТЯЖЛИВОГО НАЦИСТСЬКОГО І СОЦІАЛІСТИЧНОГО МИНУЛОГО В СУЧАСНІЙ НІМЕЧЧИНІ

Анотація. У статті проаналізовано складники подолання нацистського минулого Німеччини та тоталітарного спадку соціалістичної доби, виділено чотири історичних періоди, визначено принципову різницю та спільні риси в підходах ФРН та НДР щодо опрацювання нацистського минулого й окреслено систему заходів із формування політичної культури в об'єднаній Німеччині. Розглядаються різні складники політики чіткого дистанціювання від гітлерівського режиму та інтеграції колишніх нацистів до нових суспільних інститутів як шляху утвердження сучасних демократичних засад поступу ФРН. Наголошено на важливості і значенні в цій царині опрацювання минулого колишньої НДР та подолання розбіжностей між громадянами східних і західних земель об'єднаної Німеччини. Окреслено нові підходи та бачення щодо самоідентифікації держави, суспільства і громадян на засадах так званого конституційного патріотизму.

Ключові слова: ФРН, НДР, самоідентифікація держави, подолання наслідків минулого, дипломатія.

Нині багато країн, обтяжених складним тоталітарним періодом своєї історії у ХХ ст., здійснили чимало у визначенні не лише ставлення до власного минулого, а й його подолання та демонструють відповідну культуру пам'яті. Відомо, що коло цих та суміжних питань з усією гостротою постало перед суспільством переможеної в Другій світовій війні Німеччини. У науковій літературі ФРН та інших країн різні аспекти цієї проблематики на сьогодні ґрунтовно опрацьовані [1]. Так, у роботах знаних мислителів – М. Гайдеггера, Ю. Габермаса, К. Ясперса та відомих німець-

ких і закордонних дослідників це питання глибоко досліджено. І якщо до об'єднання Німеччини 1990 році, тобто входження колишньої східно-німецької держави (НДР) до складу Західної Німеччини (ФРН), у колі гострих питань для останньої була проблематика так званої «колективної вини» народу за злочини минулого та її спокутування, то з відновленням державної єдності німецького народу додалися завдання подолання сорокарічної тоталітарної спадщини НДР.

Відомо, що політика щодо «подолання минулого» нацистської Німеччини після Другої світової війни набула великого значення у міжнародному та національному вимірах. Заходи з денацифікації та демократизації життя на німецьких теренах у перші повоєнні роки проводили під контролем окупаційних адміністрацій держав-переможниць: США, СРСР, Великобританії та Франції. Іншими словами, «подолання минулого» набуло значення головного поняття та стало багатовимірним процесом.

Торкаючись у своїх попередніх працях зазначеної теми, автор підкреслював, що справі концептуалізації політики та відповідних заходів щодо тогочасного перебігу повоєнних подій у Німеччині прислужився німецькомовний термін «Vergangenheitsbewältigung», який перекладається як осмислення минулого, включно з висновками з нього для сьогодення. Цей термін почали вживати у ФРН із середини 1950 років у контексті морально-теологічного погляду на політику й мали на увазі індивідуальне випробування самого себе і свого сумління. Він швидко увійшов в обіг як центральне поняття, що позначало загалом полеміку ФРН зі спадщиною нацистського періоду [2].

Треба підкреслити, що цей термін завжди критикували – і тому, що він начебто передбачав, що минуле можна заднім числом змінити або раз і назавжди покласти йому край, і тому, що слово «здолати, подолати» має якийсь насильницький підтекст. Багато хто пропонував інші концепти. Найвідоміша альтернатива – «обробка минулого», що виникла у 1960-ті роки, а в середині 1990-х в обіг увійшов вислів «культура пам'яті». Обидва поняття належать переважно до сфери освіти і виховання або до політичної культури та ведуть до дебатів щодо самоідентифікації. Відомий дослідник Норберт Фрай щодо подолання нацистського періоду оперував терміном «політика щодо минулого», маючи на увазі пакет політичних заходів, прийнятих у перші п'ять років існування ФРН, завдяки яким багато нацистських злочинців і колишніх членів НСДАП скористалися різними амністіями й були інтегровані молодого демократією. Натомість Едгар Вольфрум вважав за краще вести мову про «політику відносно історії». Це поняття вперше з'явилося в другій половині 1980-х [3]. Перевага обох визначень полягає в тому, що вони ставлять у центр уваги обмежений, чітко окреслений аспект справи. Проте в такої переваги є своя вада: явища,

про які йдеться, не потрапляють у розгляд в усій своїй повноті. Тому термін «подолання минулого» є більш доцільним. Він ширший і охоплює весь спектр політичних, юридичних і релігійних вимірів цієї проблеми. Адже йдеться про повоєнний розвиток Німеччини, виникнення ФРН та НДР після катастрофи Голокосту і їх ставлення до спадщини Третього рейху, що не зводиться до того чи того політичного поля.

Процес осмислення важкого минулого в Німеччині був болісним, розтягнувся на кілька десятиліть і пройшов різні етапи, зокрема й після приєднання східнонімецьких земель до ФРН 1990 року. За визначенням знаного фахівця з цієї проблематики професора університету м. Аахен Гельмута Кеніга, відбулося чотири історичних періоди становлення політики «подолання минулого». Водночас, за його слушним підходом, головне значення мали обставини, за яких цей процес відбувався, та реальна глибина осмислення нацистського минулого [4].

Не вдаючись у деталі, оскільки на них зосереджена увага, зокрема в статті журналу «Проблеми всесвітньої історії», підкреслюю таке. У роки першого періоду – з кінця війни до створення ФРН та НДР 1949 року – проходили гострі суспільно-політичні дебати про вину, під час яких теми націонал-соціалізму, знищення мільйонів людей обговорювали із сильним морально-абстрактним ухилом. Водночас навіть такий важливий процес, як денацифікація, не став істотним джерелом змін у суспільній свідомості (хоча і визнаний успішним, і на нього покликаються як на головний чинник змін). Так, з 1945 до 1948 року в західних окупаційних зонах кількість тих, хто вважав нацизм хорошою, але погано реалізованою ідеєю, зростає з 47 до 55%, а 33% були впевнені в тому, що євреї не можуть мати ті самі права, що й інші громадяни [5].

Реалізація завдань перевиховання й покарання активних прихильників нацизму відразу ж наштовхувалася на серйозну протидію громадян. Адже тільки офіційних членів НСДАП у Німеччині було приблизно 8 млн. Окрім цього, були ще 4 млн активістів зі складу членів різних низових організацій. Процес «подолання минулого» був хворобливим, тенденція до відтворення історичної правди щодо Третього рейху торувала собі дорогу доволі повільно, а прагнення до забуття в перші повоєнні роки, навпаки, було надзвичайно високим.

Після повалення нацизму Німеччина вимушено стала на шлях не лише покарання злочинців, а й розвінчування історичних міфів та розвитку культури історичної пам'яті. З погляду історичної перспективи головну роль у процесі осмислення минулого відігравали дискусії фахових істориків та філософів і провідних громадських діячів. Історичний дискурс проблематики мав кілька етапів розвитку. І якщо досягненням першого (1945–1949 рр.) було чітке поставлення «проблеми вини», диференціація

типів провини й заклик до громадян Німеччини винести належну науку з минулого, то екзистенційним суспільним явищем стало те, що не було солідарності з основного питання – ставлення до нацистського минулого. Через це положення Потсдамських рішень про «колективну вину» німецького народу за злочини гітлерівського режиму, яка зробила неминучою окупацію країни, відкидалося громадською думкою. Проте питання про причини катастрофи залишалося для неї центральним. Глибоке філософське осмислення епохи визначали, передусім, представники екзистенціалізму Мартін Гайдеггер і Карл Ясперс. Написавши 1946 року одну з найвідоміших своїх праць – «Питання про вину» («Die Schuldfrage»), К. Ясперс уже в перші роки після війни сприймали як «символ змінених часів і оцінок», «вчитель Німеччини». З огляду на складність процесу усвідомлення співвітчизниками власної відповідальності за злочини нацизму, К. Ясперс чітко виоремив чотири типи вини. Перший – кримінальна вина, яка лежить на тих, хто скоїв кримінальні злочини і яку має право встановлювати тільки суд. Другий тип – політична вина, тобто «відповідальність усіх громадян за наслідки дій, вчинених їх державою», але не пов'язана з кримінальним і моральним аспектом поведінки окремого громадянина. Третій вид – моральна (етична) вина, моральна відповідальність кожної людини за власні вчинки та неприйняття розхожого твердження, що «наказ є наказ». Четвертий тип провини – вина метафізична, що покладається на кожного, хто не зміг «зробити все, що він міг би вчинити, аби перешкодити злочину». Вину людини з метафізичного погляду, за К. Ясперсом, визначає тільки Бог [6]. Водночас серед істориків у Німеччині набували поширення й інші уявлення щодо «проблеми вини», зокрема підхід, згідно з яким німецькому народу не треба відчувати провини за вчинені злочини, адже союзники з антигітлерівської коаліції проявляли досить часто надмірну жорстокість до німецького населення. З огляду на причинно-наслідкові підходи інтелектуали закликали будувати майбутнє без озирання на обтяжливе минуле.

Створення двох німецьких держав – ФРН та НДР 1949 року започаткувало другий етап подолання нацистського минулого, який охоплював події до 1959 року. Для нього характерним було залучення до цієї справи державно-політичних інститутів ФРН і НДР. Засади державотворення неабияк визначали спрямованість, обсяг і напрями перетворень. Якщо у ФРН було взято курс на виведення уроків із доби Веймарської республіки, її фатального кінця та побудову ефективної інституційної демократії [7], то НДР, обравши точкою відліку саме початок Веймарського періоду, ідентифікувала себе продовжувачем перерваної на півдорозі революції 1918–1919 років. Тому в Східній Німеччині складниками перетворень стали усупільнення засобів виробництва, позбавлення прав буржуазії і великих землевласників та побудова робітничо-селянської держави й, у такий спосіб, розрив із фашизмом [8].

Треба наголосити, що міжнародний політичний контекст мав безпосередній вплив на процеси подолання нацистського минулого у двох німецьких державах. У післявоєнній Західній Німеччині тактика замовчування стала звичайною практикою влади. Суспільна думка була з двох кардинально відмінних позицій. З одного боку, поразку у війні сприймали як принизливу капітуляцію, що спонукала до пригнічення німецьких культурних і політичних прагнень. З іншого боку, визволення Німеччини з допомогою союзників розглядали як можливість духовного й політичного оновлення і відродження.

В офіційному дискурсі офіційний Бонн обстоював непричетність широкого загалу німців до злодіянь нацистської верхівки та СС. Водночас Закон про амністію 1949 року, з огляду на всі застереження та вади, поклав початок інтеграції діячів і прихильників націонал-соціалізму до державних та політичних структур ФРН. Підтвердженням цього стало повернення відповідних еліт (в економіці, управлінській адміністрації, науці майже в повному складі) після недовгої перерви на їхні традиційні посади.

Величезною спонукою того була холодна війна. За браком конфлікту між Сходом і Заходом закон про амністію та відповідна практика ніколи не знайшли б схвалення в західних держав-переможниць. Тому впродовж 1950-х років злочини нацизму не були складником колективної пам'яті. Скажімо, після встановлення дипломатичних відносин зі СРСР уряд ФРН офіційно не визнавав кордонів по Одеру й Нейсі та толерував дискурс про страждання мільйонів німців-вигнанців із територій тогочасних Польщі та Чехословаччини. Тодішній міжнародний контекст сприяв зведенню кримінального переслідування нацистських злочинців практично нанівець. На зміну полеміці з нацистським минулим прийшла боротьба з комунізмом.

Для НДР також характерним було для цього періоду широке залучення до державно-політичних структур колишніх еліт. Однак відмінність із підходами ФРН полягала в тому, що ставку робили на тих представників політиків, профспілкових діячів, військових, функціонерів різної ланки, які пройшли «перевиховання» під час полону в СРСР, мали відповідний партійний вишкіл. Водночас офіційна політика Східного Берліну повністю відмежовувалася від нацистського минулого, а НДР уособлювала абсорбацію «прогресивних та революційних надбань попередніх поколінь німецького народу».

В офіційному дискурсі та практиці ФРН панувала двоїста стратегія: 1) широкої інтеграції колишніх нацистів до суспільно-політичного життя; 2) атрибутом було офіційне політичне відмежування від націонал-соціалізму. І попри критику таких підходів, виявилася їх сукупна ефективність як варіант досягнення перемоги демократії у ФРН всупереч настроям переважної кількості населення.

Відповідно профіль ФРН тих років мав дві складові частини її офіційної самоідентифікації: з одного боку – чітке відмежування від нацистського минулого, а з іншого – великодушне замовчування солідарної політичної відповідальності за період нацистського панування. Водночас на того, хто відкрито сповідував нацистську ідеологію, чекали суворі санкції. Тобто для політики «подолання минулого» у ФРН значення надавалося не тому, що людина робила за часів націонал-соціалізму і як вона до цього минулого ставиться, а лише тому, що особа в змозі й готова дати новому ладу й за що вона відповідальна у своїй нинішній професійній діяльності. Також солдатське героїчне минуле перестало слугувати моделлю для майбутнього не тільки у сфері офіційної політики, а й у повсякденному побуті: солдат як ідеал і зразок у ФРН у повоєнні десятиліття не мав жодних шансів.

Третій етап, так звана «довга хвиля» опрацювання тоталітарної спадщини у ФРН, охоплювала період 1960–1989 років. Він став етапом не лише формування, а й утвердження в суспільному дискурсі нової політичної культури. Уже на його початку процеси проти нацистських злочинців, розпочаті за ініціативою Західної Німеччини (передусім, Франкфуртський процес у справі про Освенцим), відкрили для суспільного усвідомлення масштаби нацистських злочинів і участь у них еліт. У ФРН уважно стежили за затриманням Ейхмана й судом над ним в Єрусалимі. Тему нацистського минулого підхопила література і творча інтелігенція. В університетах під тиском студентів із середини 1960-х років розгорнулася дискусія про нацистське минуле наук та вчених, поширилися гучні студентські протести. Конфлікти щодо ставлення до нацистського минулого досягли кульмінації і вилилися в широкий рух позапарламентської опозиції. У Бундестазі пройшла низка дебатів із питання про термін давності за злочини нацистського періоду й 1979 року законодавці прийняли рішення, яке повністю скасовувало термін давності переслідування за масові вбивства [9].

Вихід на арену молодішої генерації, не пов'язаної з нацизмом, сприяв широким суспільно-політичним змінам. Офіційну політику забуття змінила політика покаяння й «подолання минулого» та відповідні їм заходи: відкривалися музеї, виставки, присвячені викриттю злочинного нацистського минулого. Уособленням цього було уклінне перепрошення Федерального канцлера Віллі Брандта перед пам'ятником гетто у Варшаві за злочини нацизму.

З поверненням на початку 1980-х до влади християнських демократів на чолі з Г. Колем проявилися спроби сповідування підходу, що нацистське минуле, його злочини не мають домінувати в історичній пам'яті німців. Ідеологом нової концепції був радник канцлера історик Міхаель Штюрмер. Задля реалізації нової концепції й репрезентації німецького історичного минулого, яке б викликало гордість, а не сором, було створено два історичних музеї: загальнонімецької історії в Берліні та історії ФРН у Бонні. За-

пропонована концепція ренаціоналізації спричинила серйозну критику з боку лібералів, соціал-демократів і колишніх жертв Голокосту [10]. Їх підходи виявилися сильнішими та переконливішими і відповідно надалі задавали тон у політиці подолання та опрацювання нацистського минулого. На противагу крайнім правим, які ще з 1970-х років заперечували Голокост, було прийнято законодавчі акти 1985 року, що передбачали правову відповідальність за такі заперечення [11].

Якісно новим та впливовим явищем суспільно-політичного дискурсу стала відома промова Федерального президента Р. фон Вайцзеккера в Бундестазі 1985 року. У ній уперше на високому державному рівні 8 травня 1945 року відзначалося не лише як розгром Третього рейху, а й як дата визволення німецького народу від гітлерівського фашизму. Промова Вайцзеккера стала офіційним благословенням висунення пам'яті про нацистське минуле в центр політичної культури [12].

Водночас різні підходи до публічного поводження з нацистським минулим викликали пристрасті та суперечки. Кульмінацією полеміки стала «суперечка істориків» 1986–1987 років про користь і шкоду громадської дискусії з нацистським минулим та рефлексивного підходу до власної історії. У суперечці взяли участь визначні науковці та громадські діячі (Е. Нольте, А. Хилльгрубер, Г. Моммзен, Ф. Фішер, Ю. Габермас та ін.), тобто всі ті, хто прагнув зрозуміти, чого навчилися німці за десятиліття після розгрому нацизму. Інша сторона в цих дебатах неодмінно побоювалася дестабілізуючого ефекту від подібного погляду на свою історію, відроджуючи до життя позицію 1950-х років. Тоді було й досі частково є занепокоєння щодо того, що дискусія може поставити під сумнів традиції, правила і звичаї, обов'язкові й незамінні для стабільності ФРН [13]. Приводом до тогочасної суперечки істориків стали статті професорів історії А. Хилльгрубера та Е. Нольте, опубліковані відповідно в газетах «Die Welt» та «Frankfurter Allgemeine Zeitung». Вони висунули тезу про те, що злочини націонал-соціалізму не являють собою щось особливе й унікальне в історії західної цивілізації ХХ ст.

Власне сама «суперечка істориків» розгорілася навколо полемічних тез Ернста Нольте про «історико-генеалогічний підхід» взаємоз'язку між системою таборів для «ворогів народу» в СРСР і концентраційними таборами для євреїв у Третьому рейху. «ГУЛАГ спочатку також був призначений для знищення євреїв, що прямо демонструє причино-наслідковий зв'язок із концентраційними таборами періоду націонал-соціалізму», – зазначав Х. Ульрих, зіславшись на підходи Е. Нольте. Ба більше, у своїх дослідженнях Ернст Нольте стверджував, що війна Німеччини проти СРСР у 1941–1945 роках була здебільшого захистом націонал-соціалістів проти більшовизму. Він же писав, що нацистські концтабори були немовби повторенням практики сталінського режиму: «Голокост був видом передбачуваної само-

борони європейського суспільства від більшовицької загрози». Масові злочини нацистів він пояснював специфікою боротьби за владу й особливостями політичних режимів. Так чинили і в епоху Сталіна в СРСР, йшлося про схожість методів політичної боротьби і «злочинах сталінського режиму».

Однією із цілей таких заяв істориків, що представляли неоконсервативний напрям історіографії, було зниження комплексу вини в самих німців та забезпечення національної ідентичності. Порівнюючи радянський і німецький варіанти диктатур, історики припускали, що якби не Німеччина, то війну неодмінно розпочав би Радянський Союз, оскільки йшлося про зовнішньополітичну конкуренцію диктатур».

До суперечки істориків приєдналися соціологи, політологи, філософи ФРН та інших країн. Відомий французький історик Франсуа Фюре в листуванні з одним з ініціаторів дискусії, рішуче відкинув його «історико-генеалогічний підхід». У своєму листі він писав, звертаючись до Нольте, що «Ви занадто вперто наполягаєте на тому, що виникнення фашизму було реакцією на комунізм, тобто на більш пізню появу фашизму і на його зумовленості Жовтневими подіями. [...] Твердження, що ГУЛАГ був створений раніше Освенцима, не є не вірним, ні малозначним. Але між цими подіями немає причинно-наслідкового зв'язку» [14].

Ця суперечка розгорнулася з усією гостротою, торкнувшись низки важливих тем і мала суспільно-політичне значення. Найбільш активним критиком тез А. Хилльгрубера, Е. Нольте та К. Хільдербанда став Ю. Габермас. Зокрема, філософ і соціолог Юрген Габермас виходив із того, що національну ідентичність німців треба обґрунтовувати через зростання «конституційного патріотизму». На його думку, це єдина форма ідентичності, яка не відчужує німців від Заходу. У процесі дискусії багатьма дослідниками було поставлено під великий сумнів спробу порівняти націонал-соціалістичну диктатуру з іншими диктаторськими режимами.

Бурхлива полеміка про переваги й небезпеки постійної пам'яті про націонал-соціалізм і, передусім, про Голокост виявилася виключно корисною тим, хто бачив у цій пам'яті головний елемент політичної культури ФРН. Ніколи раніше в громадській дискусії не досягалося такого усвідомлення злочинного минулого власного суспільства, як в 1980-ті. Цьому сприяла і вказана раніше промова Федерального президента Ріхарда фон Вайцзеккера в Бундестазі 8 травня 1985 року, у якій події сорокарічної давнини були виважено і справедливо оцінені вустах очільника держави, представником правлячого Християнсько-демократичного союзу – падіння нацизму одночасно було визволенням німецького народу від гітлерівського фашизму. У такий спосіб пам'ять про нацистське минуле висувалася в центр політичної культури. Гору мала позиція Ю. Габермас, який наполягав на колективній відповідальності за нацистські злочини всіх поколінь німецької нації.

1990 року внаслідок революційних подій та змін на теренах колишньої НДР відбулося об'єднання Німеччини. Ці події та подальші трансформаційні зміни приєднаних земель вивели проблематику подолання трагічного минулого на новий рівень. Він був пов'язаний з одночасною необхідністю подолання нацистського та соціалістичного минулого. Скажімо, відкрита дискусія про «проблему вини», що розгорнулася у 1945–1949 роках на всій окупованій союзниками території, а потім у ФРН, принесла в підсумку останні вельми позитивні результати. Натомість у Німецькій Демократичній Республіці дискурс вини не набирав належної гостроти через низку обставин. Східнонімецька держава сприймала утвердження соціалістичного ладу і викорінення великого капіталу як заставу від повторення націонал-соціалізму. На сторінках наукових і періодичних видань недостатньо говорили про вину чи відповідальність громадян країни за націонал-соціалістичні злочини. Зважаючи на ці обставини, тема подолання нацистського минулого в землях колишньої НДР, як і в усій об'єднаній Німеччині, з 1990 року отримала відчутну динаміку. Загалом для ФРН розпочався не менш насичений і відповідальний четвертий етап подолання обтяжливого нацистського (та водночас і соціалістичного) минулого.

У колі німецьких дослідників є такі, що порівнюють НДР із Третім рейхом, зважаючи на ту обставину, що режим СЄПН до свого краху був тоталітарним. Так, відомий професор історії Г.А. Вінклер стверджує, що НДР була поліцейською державою, причому контроль у країні постійно зростав. Щоправда, він зазначав, що нацистська диктатура була більш жахливою із двох диктатур на німецькій землі. Водночас Вінклер, порівнюючи 12-річний і 40-річний режими, наголошує, що вони обидва змінили свідомість людей, які жили в цих країнах, проте різними способами [15].

Принципово важливим стало створення Відомства Федерального уповноваженого і його архівів (нім. «BstU», далі – ВФУ, так званий Інститут Гаука). Його завданням його було визначено збереження документів колишнього Міністерства державної безпеки НДР і, відповідно до положень Закону про документи Штазі (нім. «StUG», далі – ЗпДШ), надання доступу до них приватним особам, громадським та урядовим установам, дослідникам та ЗМІ.

Аналізуючи особливості нацистського та соціалістичного минулого в Німеччині, професор університету м. Аахен Х. Кеніг слушно стверджував таке. Попри всю недоречність зіставлення злочинів НДР і нацистів, під час спроби їх кримінального переслідування в обох випадках постає низка подібних питань. Тому не випадково в дебатах про можливості, сенс і мету подолання минулого НДР засобами кримінального права саме подолання нацистського минулого у ФРН було орієнтиром, на який постійно покликаються. У такий спосіб юридична боротьба з минулим НДР стала й полемікою з методами подолання нацистського минулого в Західній Німеччині [16].

Так, якщо у ФРН у 1950-ті роки були взяті засади правової держави, коли заборона зворотної дії, яка записана в Ст. 103 п. 2 Основного закону Західної Німеччини була бар'єром на шляху притягнення багатьох нацистських діячів, то щодо до політичного керівництва колишньої НДР та низки військовослужбовців були віднайдені юридичні (небездоганні) підстави щодо притягнення їх до кримінальної відповідальності. Тобто заборона зворотної дії поступилася місцем вищій мірі справедливості!

Після об'єднання Німеччини понад сотня осіб колишньої НДР були притягнені до кримінальної відповідальності за свої дії в суспільстві попередньої історичної доби. Найбільш гучними стали два процеси. Один із них – проти шести членів Національної ради оборони, на який покладалася політична відповідальність за прикордонний режим, і, отже, вбивство біженців на кордоні. Трьох обвинувачених, що залишилися до кінця процесу (останнього міністра оборони НДР Хайнца Кесслера, колишнього начальника Головного штабу Національної народної армії Фріца Штреліца й колишнього голову Зульського окружного комітету СЄПН Ганса Альбрехта), Берлінський земельний суд засудив до позбавлення волі. Підставою для рішення було те, що дії, які покривав або яких вимагав суспільний лад НДР, підлягають покаранню, коли йдеться про очевидне порушення головних принципів справедливості та людяності. Федеральний суд погодився і з вироком, і з його обґрунтуванням, а в одному випадку навіть підвищив міру покарання. Федеральний конституційний суд, куди засуджені подали скаргу, у жовтні 1996 року вирішив, що вироки не суперечать Основному закону, тобто не порушують закріплену в ньому заборону зворотної дії.

Другий гучний процес відбувся проти колишніх членів Політбюро ЦК СЄПН Егона Кренца, Гюнтера Шабовські й Гюнтера Кляйбера. Берлінський земельний суд у серпні 1997 року засудив обвинувачених до позбавлення волі на строк від трьох до шести з половиною років. Федеральний суд у Лейпцигу в листопаді 1999 року підтвердив вироки. Обвинувачені, як визначили обидва суди, будучи членами Політбюро ЦК СЄПН, а Егон Кренц – ще і членом Національної ради оборони і відповідальним секретарем ЦК із питань безпеки, були винні у вчиненні умисних злочинів через третіх осіб. Вони брали участь у вбивстві біженців, сприяючи прийняттю відповідних постанов Політбюро й Національної ради оборони. Вони відповідали за прикордонний режим НДР.

Здавалося, справа тепер зрозуміла і закрита. Найвищі німецькі судові інстанції дійшли висновку, що заборона зворотної дії – велике благо правової держави, але якщо цей принцип серйозно розходиться з вимогами справедливості, то його можна проігнорувати. І це зважаючи на те, що заборона зворотної дії має абсолютний характер, але лише щодо звичних справ.

Процеси осмислення минулого стали інтенсивнішими та набули більш широкого й унаочненого характеру. Це стосується і формування належного національного нарративу й культури пам'яті, відповідного історичного дискурсу, досліджень із цієї проблематики, і розвитку музейної справи, формування карти документаційних центрів та музейних установ за назвою «Топографія терору», а також система заходів щодо повернення культурних цінностей, відчужених нацистами, компенсаційні виплати примусовим робітникам Третього рейху тощо [17].

Гарячі дебати викликала виставка, яка розповідала про злочини вермахту під час Другої світової війни [18]. Це була документальна виставка 1995 року про історію вермахта часів Другої світової війни. Протягом кількох років у різних містах Німеччини її подивилися понад 800 тис. осіб. Другий розширений варіант цієї виставки було показано громадськості у 2001 році, а її науковим консультантом став знавець нацистської Німеччини професор А. Людтке. Матеріали експозиції змінили уявлення громадян Німеччини, які до того були панівними, буцімто звірства фашистів на окупованих територіях лежали провиною переважно на військах СС, але не армії. За словами Людтке, документи і фотографії «доводять згоду солдат із жорстокостями, і підтверджують активну участь вермахту в тогочасних злочинах».

На противагу крайнім правим, які ще з 1970-х років заперечували Голокост, а з об'єднанням Німеччини прагнули розширити свій вплив, до ухвалених у 1985 році законодавчих актів додалися відповідні закони 1992, 2002 та 2005 років, що передбачали правову відповідальність за такі твердження. У широких дебатах на рубежі ХХ–ХХІ ст. про можливості, сенс і мету подолання минулого НДР засобами кримінального права саме практика подолання нацистського минулого слугувала орієнтиром, на який постійно покликалися.

Характер ставлення до минулого з новою силою відобразили також дискусії другої половини 1990-х років навколо книги американського дослідника Голокосту Даніеля Гольдхагена та щодо встановлення біля будівлі рейхстагу в Берліні пам'ятника жертвам Голокосту, нацистських концтаборів. Якщо перша дискусія була гострою й захопила широкі кола громадськості та вчених, то друга проходила більш стримано. Тож за її підсумками вибір ліг на проект, який своєю строгістю і простотою змушує глибоко замислитися про огидність і масовість скоєних злочинів. Створений пам'ятник – це 242 бетонних плити різної величини з концтаборів, розташованих у самій Німеччині та за її межами. Як пише Ютта Шеррер, «народ уперше ставив у центрі своєї столиці пам'ятник власної ганьби» [19]. Однак можливим це стало завдяки впливу пристрасного обговорення книги Д. Гольдхагена.

Так, 1996 року в Німеччині розгорілася широка дискусія навколо книги з провокаційною назвою «Добровільні підручні Гітлера», яку опублікував за результатами своєї дисертаційної праці американський дослідник Даніель

Гольдхаген – син єврейського історика, якому пощастило вижити у єврейському гетто. Це видання викликало широкий суспільний резонанс у ФРН та за її межами, неабияким було масове захоплення жителів Німеччини цією книгою, хоча спочатку вона була сприйнята вельми критично, насамперед представниками німецького наукового співтовариства. Проте її видання у ФРН викликало ті суспільні процеси, які навряд чи хтось міг передбачити. Попри невітніші відгуки Д. Гольдхагена про пересічних німців, які добровільно брали участь у злочинах за часів Гітлера, та негативне ставлення німецьких істориків, книга відразу ж стала бестселером і одним із найзатребуваніших творів у Німеччині про нацистський період, як і у випадку з американським телесеріалом «Голокост», що завоював 1979 року колосальну популярність у ФРН.

Гольдхагена з радістю зустрічали в багатьох німецьких містах, куди він приїжджав із презентацією книги. У нього брали інтерв'ю для телепрограм, йому давали зали для виступів, його слухала широка аудиторія, і серед неї величезна кількість молоді. Погляди Данієля Гольдхагена виявилися особливо близькими німецькій молоді, яка завдяки американському політологу бачила можливість ще раз, як і під час виступів 1960-х років, кинути докір своїм батькам і дідам за їхні злочини, вчинені в минулому. Сам Гольдхаген перетворився для багатьох на символ подолання нацизму. Книга «Добровільні підручні Гітлера» швидко набула популярності: 1997 року в Німеччині з'явилося вже її 10-те видання. Причому зацікавленість книгою не слабшала і згодом: до 1999 року було продано 300 тисяч примірників. За оцінюванням німецького історика Е. Вольфрума «жодна історична книга до цього не справляла такого впливу, як робота молодого гарвардського доцента Данієля Джона Гольдхагена» [20].

У своїй книзі Гольдхаген навмисно кинув виклик усталеним у науці уявленням про причини злочинів нацистів проти євреїв. Вчений визнав усі раніше наявні пояснення геноциду неспроможними й запропонував власне розуміння головної причини знищення євреїв: прості німці співчували й активно брали участь у нацистських злочинах проти євреїв через їхній особливий антисемітизм, яким вони були просякнуті і який був тоді властивим німецькому народові, це – «знищуючий антисемітизм». «Злочинців, звичайних німців особливий тип антисемітизму наводив на думку, що євреї мають померти», – пише політолог. «Злочинці, беручи до уваги власні переконання і моральне почуття і вирішивши, що масове знищення євреїв – правильний вчинок, не хотіли говорити “ні”» [21].

Так, описуючи звірства 309-го поліцейського батальйону в Білостоці – розстріли, катування, спалення євреїв заживо в будівлі синагоги, Гольдхаген зазначав, що військовослужбовці з цього поліцейського батальйону «свідомо вбивали і творили жорстокість, оскільки вони робили більше, ніж від них вимагали накази; вони воліли діяти саме так відповідності з духом більш загального порядку, у відповідності з духом їх часу» [22].

Порівнюючи діяльність цього батальйону з діяльністю поліцейського батальйону № 101, Д. Гольдхаген звертає увагу на відмінності у їхніх діях щодо поляків та євреїв на окупованій території Польщі. Серед злочинів батальйону № 101 були вбивства не тільки євреїв, а й поляків-заручників. Але злочини проти євреїв і розстріли поляків військовослужбовцями батальйону сприймалися абсолютно по-різному. Вчений зазначав, що командир батальйону майор Трапп плакав, коли бачив вбитих поляків, батальйон навіть не дотримався наказу та за одного вбитого німця знищив не 200, а 78 поляків. Водночас деякі військовослужбовці батальйону попросили більше не залучати їх до подібних дій щодо поляків. На цьому тлі більш жорстокими були дії того самого батальйону щодо євреїв: військовослужбовці вбивали набагато більше євреїв, ніж вимагав наказ і активно проявляли свою ініціативу. Для них євреї сприймалися як «метафізичний ворог», який мав бути знищений. «Порівняно з очевидними відразу і небажанням вбивати, яке 101-й поліцейський батальйон продемонстрував під час порівняно невеликих акцій відплати щодо поляків, пристрасна різанина євреїв виступає яскравим контрастом, – писав Даніель Гольдхаген. – Вбивство поляків було сумною необхідністю, а стосовно євреїв усі заборони були з них знято» [23]. Американський дослідник, повторюючи висловлену ще раніше тезу К. Ясперса, підкреслював, що в людей, які вбивали євреїв, була можливість відмовитися від виконання наказів. За це не належало жодного серйозного покарання. За визначенням Д. Гольдхагена, політика Гітлера перевернула для багатьох німців уявлення про добро і зло. Вчений назвав це явище «нацистською німецькою революцією», яка, «насамперед була трансформацією свідомості – впровадженням серед німців нової моралі. Загалом, за оцінкою дослідника, це була мирна революція, добровільно прийнята німцями» [24].

Ще до публікації книги німецькою мовою вона стала предметом критики й захопливих дискусій у Німеччині. Багато журналістів, й особливо професійні історики, стали активно виступати проти позиції Д. Гольдхагена. У ній серед іншого бачили спробу нав'язати німецькому народові «колективну вину». Науковий підхід американського дослідника визнавали помилковим, деяких опонентів обурило буцімто зневага з боку Гольдхагена всіх попередніх напрацювань у сфері дослідження нацизму. Книгу й автора звинувачували в спрощенні картини минулого, підгонці фактів під уже сформовані концепції, у прагненні звузити пояснення Голокосту до однієї причини. Фолькер Ульріх – німецький історик, винісши роботу Гольдхагена низку невтішних характеристик, дійшов висновку, що по тому, як буде сприйнята книга гарвардського вченого в Німеччині, можна буде судити загалом про «історичну свідомість» ФРН [25].

Більш різкою була критика одного з найбільших дослідників Третього рейху, історика Норберта Фрая, який прямо заявив, що «немає ніяких сумнівів, що Гольдхаген прагне до провокації», що він не запропонував нічого вартого уваги і справді цінного для вивчення нацизму та Голокосту. Н. Фрай також досить скептично відгукнувся про дослідницькі здібності автора роботи, яку він аналізував.

Водночас історик частково визнав правоту Гольдхагена в тому, що стосувалося поширення в суспільстві настроїв доносів і «менталітету геноциду». Фрай зазначив, що велика частина німецького народу перебувала в стані «моральної байдужості»; громадяни могли перешкодити беззаконню, але цього не зробили, і тому, за його оцінюванням, «майже всі стали винними». Однак, зауважив історик, «це не означає, як думає Гольдхаген, що Голокост був німецьким «національним проектом» [26]. Насамкінець Н. Фрай підкреслив, що зацікавленість та схвалення книги переважно помітні серед непрофесіоналів – простих людей, що не мають відношення до історії. Йдучи висхідною, критика книги Д. Гольдхагена невдовзі стала зовсім нищівною. Один із найвідоміших журналістів Німеччини Рудольф Аугштайн у статті часопису «Шпігель» із сарказмом стверджував: «Варто визнати, що Гольдхаген добре пише, але не історично розмірковує» [27].

У своїй статті в газеті «Ді Цайт», що передувала виходу книги німецькою мовою, Д. Гольдхаген визнав, що, хоча багато критиків книги підійшли до своєї справи відповідально, більша частина незгодних із його позицією або звинуватила його в тому, що практично не мало відношення до книги. До абсолютно помилкових тверджень критиків автор книги відніс такі: нібито він мало самостійно працював над дослідженням теми, тому в книзі не міститься нічого нового; нібито він уявляє лише одну причину пояснення Голокосту й нібито стверджує, що він був неминучим результатом німецької історії й німецького антисемітизму; нібито його аргументація щодо німців «расистська» та буцімто він звалює на німців колективну провину. Проте «все це не відповідає дійсності» – зазначив Д. Гольдхаген [28].

Щодо теми «колективної вини» в контексті дискусії про книгу треба вважати таке. Питання про допустимість приписування всій нації колективної вини за злочини було одним із найважливіших уже в перші місяці після закінчення війни. Ще в 1946 року К. Ясперс, як згадується вище, сформулював принцип, згідно з яким кожен вчинок – це насамперед вчинок конкретної людини, за який вона (а ніяк не весь народ) несе провину. Ідеї К. Ясперса були продовжені його ученицею Х. Арендт, яка розмежувала поняття «колективна вина» й «колективна відповідальність», визнавши необхідність останнього і відкинувши можливість першого. Водночас, як пізніше зазначив Ю. Габермас у процесі «суперечки істориків», історична (тобто колективна) відповідальність актуальна для всіх поколінь

нації, які живуть і житимуть після скоєних злочинів [29]. «Я категорично заперечую термін колективної вини, – зазначав Д. Гольдхаген у передмові до німецького видання книги, яка вийшла друком у серпні 1996 року – Не колективні групи, але тільки окремі люди можуть бути визнані винними, і тільки за особисті вчинки» [30].

Деякий підсумок дискусії про книгу Д. Гольдхагена підбив філософ, соціолог і провідний учасник «суперечки істориків» 1986–1987 років Юрген Габермас. У своїй статті в авторитетному часописі «Ді Цайт» у березні 1997 року, у зв'язку з відзначенням Д. Гольдхагена премією «Журналу німецької й міжнародної політики» за переконливість і моральну силу викладу матеріалу, авторитетний німецький вчений нагадав, що підняті американським автором питання вже давно спричиняють серйозні суперечки в Німеччині. Розмежовуючи двох адресатів будь-якої історичної праці – спільноту фахівців і широку публіку – Ю. Габермас наголосив, що резонанс навколо книги Д. Гольдхагена був передбачуваний, оскільки громадськість чекала дохідливого пояснення злочинного періоду своєї історії. І почула досить ясну відповідь на свої запитання. «З погляду філософії дослідження Гольдхагена викликано однією думкою: зло як таке це не чиста агресія, а агресія, яку вбивці вважають справедливою. Зло – це перевернуте добро» – писав Ю. Габермас [31]. У своїй статті він зазначив недоліки роботи американського дослідника, проте водночас підкреслив безсумнівну заслугу Д. Гольдхагена в тому, що він запропонував німцям «правильний підхід до злочинного періоду їхньої історії».

Книга Д. Гольдхагена змусила мешканців Німеччини ще раз поставити перед собою питання, які обговорювали у ФРН протягом 50 попередніх років. Чи є підстави покладати на націю колективну вину? Чи були злочини минулого зумовлені попереднім суспільно-політичним розвитком? Як став можливим нацизм і чому він був саме в Німеччині?

Відмінність від попередніх дискусій полягала в тому, що цього разу здебільшого жителі Німеччини позитивно сприйняли неприємні факти власної історії і своєї країни. Розуміння, а з боку багатьох – навіть гаряча підтримка поглядів Гольдхагена, свідчать про серйозні зміни в німецькому суспільстві за півстоліття після падіння нацизму. І це частково визнавав і сам автор книги. «Ставлення, з яким ця книга була прийнята, говорить нам багато про те позитивне, що є сьогодні в Німеччині, – писав Д. Гольдхаген. – Для німців зіткнення віч-на-віч з цією жахливою частиною їхнього минулого вкрай неприємне. Однак те, що багато людей готові до цього, є ще однією ознакою того, наскільки радикально іншою стала демократична Німеччина у другій половині двадцятого століття» [32].

Можливо, як пише В.В. Грибан, одним із чинників успіху книги Д. Гольдхагена стала «сама манера викладу матеріалу»: автор «описав вбивства

так широко і докладно, що створив ауру “радикального злочину”, як мало хто робив до нього» [33]. Також не можна брати до уваги ту обставину, що основна дискусія про книгу розвивалася не в наукових журналах, а в популярних виданнях.

50 років, що передували виходу книги Д. Гольдхагена, у ФРН тривала інтенсивна робота над помилками, йшли палкі суперечки й дискусії, спрямовані на осмислення нацизму і його спадщини. У результаті, наприкінці ХХ ст. стала можливою та зміна суспільної свідомості, яка й дала змогу праці Д. Гольдхагена завоювати популярність. Нацизм у Німеччині перестав сприйматися в нерозривному зв’язку з поняттям «німецький народ». Пішли з життя або втратили колишній вплив багато людей, для яких нацистські злочини були конкретними діями їх самих або їхніх близьких і знайомих. Водночас у Німеччині вирости покоління людей, які не застали нацизм і, отже, не могли бути причетними до його політики. Для таких людей критика нацизму не сприймалася як критика самих себе і свого народу, а трактувалася, насамперед, як критика конкретного політичного режиму. У такий спосіб став можливим виражений підхід до національної історії.

Цей підхід передбачає особливе почуття відповідальності за все своє минуле. Завдяки проведеним заходам у попередні роки в освітній, культурній, історичній політиці поступово в Німеччині сформувався громадський консенсус щодо необхідності визнання злочинів і винесення науки з минулого. Таку можливість і надав німцям на новому етапі Д. Гольдхаген. Для багатьох людей, які не були активними учасниками попередніх історичних дискусій, обговорення книги стало своєрідною перевіркою на демократичність, індикатором непричетності їх до нацизму. Вельми важливим було масове захоплення жителів сучасної ФРН цією книгою, що підтверджує велике значення «феномена Гольдхагена» для історичної свідомості населення демократичної Німеччини.

Примітним є й те становище, що протести проти нового німецького дискурсу про минуле звучали і звучать не тільки з боку прихильників самоцензури в самій Німеччині, а й за її межами. Наприклад, план організації в Берліні Центру документації вигнання німців з інших країн Європи після війни спричинив вкрай різкі протести в Польщі. Головний мотив – «не можна дозволити німцям відмовитися від однозначної ролі того злочинця, хто кається» [34]. Союз вигнаних запропонував ще на початку 2000-х років створити спеціальний Центр документації і вивчення історії вигнання німців після Другої світової війни. Тодішній уряд Німеччини вирішив перехопити ініціативу. Й ось 2008 року було прийнято відповідний закон щодо заснування спеціального фонду «Втеча, вигнання, примирення» під егідою держави. Фонд покликаний тісно співпрацювати з істориками та експертами інших європейських країн, щоби виключити однобічний погляд на проблему.

Розглядаючи проблеми подолання в об'єднаній Німеччині важкого соціалістичного минулого колишньої східнонімецької держави НДР, треба зазначити таке. Окрім вказаних вище правових засад подолання минулого, притягнення до кримінальної відповідальності за поправлення людських прав вищого керівництва колишньої НДР, постали й інші задачі. Це імперативи долучення до політичної культури та культури історичної пам'яті, яка стала домінантною для західнонімецьких земель, і громадян східних теренів ФРН. З 1990 року для мешканців обох частин держави, що отримали відповідно назву «оссі» (східні німці) і «вессі» (західні), почався процес конвергенції та звикання один до одного. Вчені й політики переймалися осмисленням минулого НДР, було створено парламентську комісію, Інститут Гаука, які розпочали «опрацюванням історії». Сам політичний режим у колишній НДР у наукових і політичних текстах дедалі більше став фігурувати як «диктатура СЄПН», тобто правлячої Соціалістичної єдиної партії Німеччини».

Процес інтенсивного «зрощування» «оссі» й «вессі», на який сподівалися представники політичного істеблішменту країни, помітно затягнувся. У частини східних німців з'явилася ностальгія за НДР («остальгія»). Ці загалом позитивні спогади й почуття здебільшого проявляються в періоди відзначення дат, ювілеїв. Зокрема, Ostalgie (остальгія) чітко проявилася в процесі святкування 60-річчя ФРН (2009 р.) і 20-річчя об'єднання країни (2010 р). Поряд із підкресленням вагомості цих двох подій в історії сучасної Німеччини ЗМІ активно транслювали вкрай негативний образ колишньої НДР. І такий підхід є не найпродуктивнішим.

Як унаочнення прикладу «остальгії» можна навести результати дослідницького проекту, проведеного у м. Йена федеральної землі Тюрінгія. Він був здійснений у навчальних цілях на базі Історичного інституту Університету імені Фрідріха Шіллера на рік двадцятиріччя падіння Берлінського муру [35].

Результатом стали записи усних спогадів та їх аналіз про часи НДР, зокрема про 1980-ті роки і про «мирну революцію» 1989/1990 років. Усі студенти, які проводили опитування та записи спогадів, були народжені ще в НДР, на момент падіння муру їм було від 3 до 8 років. Вони мали уявлення про колишню дійсність НДР зі своїх спогадів та розповідей батьків. Студенти поділилися на три групи і вели пошук респондентів із серед колишніх функціонерів, діячів мистецтва та культури й людей, які не були пов'язані з цими сферами чи із системою державного управління. Опитані були громадяни, які народилися між 1927–1963 роками. Отже, 1989 року найстаршому було 62 роки, а наймолодшому – 26. Для оприлюднення результатів було відібрано й опубліковано 16 інтерв'ю – п'яти жінок і 11 чоловіків. 3-поміж них: чотири функціонери, серед них бургомістр, чиновник, який відповідав за культуру в міській раді м. Єни, другий партійний секретар м. Бад-Лан-

гензальц (жінка) і викладач теорії марксизму-ленінізму; потім п'ять діячів культури, серед яких два письменники, один кабареїст, один співак-бард, жінка-музикант, а також один електромонтер, майстер фірми «Карл Цейс», адміністративний працівник (жінка), науковий співробітник на комбінаті (жінка), майстер-ремісник, технолог з транспорту та секретар. Показово, що в цій вибірці найбільше було людей із вищою освітою.

Неочікуваним, як пишуть дослідники, було те, що членство в СЄПН зовсім не було вирішальним критерієм для віднесення респондента до того чи того типу, бо у всіх групах були партійці. По-друге, спектр позицій і рішень членів СЄПН був таким само широким, як і в позапартійних. І, по-третє, емоції, пов'язані з епохою перемін, були в них різними – від болі й гіркоти до почуття абсолютного визволення.

Показово, що респонденти були єдині в тому, що «мирна революція» корінним чином змінила їхні життя. Проте події того періоду в кожного із респондентів у їхніх спогадах постають по-різному, картина залежала від індивідуального погляду та від наступного досвіду після 1990 року. Спектр оцінювання подій і їх наслідків охоплював від шокуючого краху до визволення, що відкрило можливості і водночас принесло нові розчарування. Відповідно до цих ракурсів респонденти використовували різні формулювання для оцінювання подій 1989/1990 років – від «краху системи», «падіння стіни», «повороту» до «недружнє захоплення». Найчастіше всі опитувані використовували термін «поворот» (Wende), який було започатковано Е. Кренцем і який найчастіше асоціюється із переломними подіями осені 1989 року. Слово «Wende» за всієї його розпливчастості та багатозначності не випадково стало широковживаним: воно найкраще за інших передає всю складність подій 1989/1990 років, воно принаймні менш за все заперечує всю тогочасну складність.

Окремі респонденти стверджували таке: «...це не була революція, це був поворот». Карола Мюллер, колишня активістка молодіжної організації, яка свого часу із переконань вступила до СЄПН, висловила так: «Це було поворотним моментом життя, і повинна сказати, я там жила, і добре жила, і я згадую про це без гіркоти і гніву, без злоби». Опублікований підбір інтерв'ю, як слушно стверджують науковці, це своєрідний сейсмограф політичних і суспільних настроїв населення Тюрінгії (а може не лише Тюрінгії) після двох десятиліть життя возз'єднаної Німеччини. Звичайно, це було не таке репрезентативне опитування, але висвітлені життєві історії оголяють пласт проблем, якому приділяється невинувато мало уваги. Адже саме цей опис свідчить про все ще наявні розподільчі лінії у (східно) німецькому суспільстві.

На наше бачення, досить слушним було оцінювання книги та ситуації у ФРН у часопису «Вільна преса». У ній зазначалося, що «редактори книги

знайшли чимало людей, тісно пов'язаних із системою НДР, близьких їй, або які мовчки змирилися з тогочасною ситуацією. Ці підходи можна критикувати, але треба задатися питанням про те, чому ця помітна частина населення часто так слабо представлена в політичному дискурсі, а також у загальній культурі пам'яті» [36].

Про існування чутливих відмінностей поміж «східних» і «західних» німців можуть підтвердити й такі дані. Напередодні 25-ти річної дати падіння Муру Берлінський інститут народонаселення та розвитку провів дослідження, яке показує, що навіть через стільки років жителі східних і західних земель дуже рідко створюють спільні сім'ї. За даними цього інституту кількість таких «змішаних» шлюбів становить лише 1,6% від загальної кількості.

Певно, що небажання уряду сучасної ФРН враховувати наявність «остальгії» в Східній Німеччині породжує чимало внутрішньополітичних проблем. І навіть зважаючи на низку якісних змін у формуванні нової стратегії національної політики, Німеччина не змогла позбутися ні антисемітизму, ні бажання залишатися моноетнічною державою. З іншого боку, для країни прагнення зберегти й убезпечити своє мононаціональне суспільство постає через довгий шлях щодо створення Німеччини як національної держави, через неможливість самостійно вирішити «німецьке питання» в другій половині ХХ ст. Та навіть до межі історичного об'єднання 1990 року ФРН і НДР прийшли з різним політичним досвідом осмислення минулого й різною стратегією національної політики.

Отже, здійснений аналіз свідчить, що в історичному дискурсі подолання нацистського минулого й подвійної тоталітарної спадщини в Німеччині в попередні десятиріччя проведено і проводиться нині величезна робота. Завдяки дискусії про «проблеми вини» в німецькому суспільстві утвердилися уявлення про те, що будь-які позитивні, але не пов'язані з реальністю, історичні міфи не здатні стати підставою для справжнього розвитку країни, а протиотрутою від повторення страшних сторінок історії слугує не їх забуття, а невмируща пам'ять. Закріплення в суспільній свідомості цього принципу багато в чому стало можливим через праці таких видатних постатей, як К. Ясперс, Т. Адорно, Х. Арендт, В. Брандт, Р. Вайцзекер, Ю. Габермас та інших.

Важливим чинником, що мав позитивний вплив на розвиток «проблеми вини» в Німеччині, стала зміна поколінь. Для людей, які не застали гітлерівський режим або не брали участі в беззаконні через юний вік, виявилось набагато легше актуалізувати в громадському просторі пам'ять про злочини нацизму. Покоління людей, які пережили націонал-соціалістичний режим у роки свого життєвого розквіту, навпаки – довгий час перешкоджали повноцінному розкриттю «проблеми вини» і проведенню відповідних полі-

тико-юридичних заходів у повоєнній Німеччині. Починаючи з кінця 1960-х років, коли ці люди стали поступатися місцем новому поколінню, стала можливою повноцінна робота над подоланням минулого. Важливими для утвердження виваженого бачення цих проблем стали широкі дискусії, які відображали головні етапи та дедалі ширшу залученість громадськості до подолання нацистського минулого в історії сучасної Німеччини.

У цьому контексті Юрген Габермас, один із найвідоміших мислителів і найбільш запеклих супротивників будь-якого прагнення до забуття «минулого», розробив концепцію «конституційного патріотизму», що передбачає формування постнаціональної моделі ідентичності, заснованої не лише на етнокультурних та історичних чинниках, а й на універсалістських принципах правової держави й демократії. «Для нас у ФРН, – зазначає Ю. Габермас, – конституційний патріотизм серед іншого означає ще й гордість за те, що нам вдалося на тривалий термін подолати фашизм, встановити лад правової держави і вкорінити його в ліберальній політичній культурі» [37]. І хочеться сподіватися, що здоланість обтяжливого нацистського та тоталітарного минулого буде й надалі слугувати потужною запорукою демократичного поступу сучасної Німеччини.

1. Кудряченко А.І. Становлення та розвиток політики «подолання минулого» в національній пам'яті Федеративної Республіки Німеччина // Проблеми всесвітньої історії. – К., 2018. – С.
2. Vergangenheitsbewältigung am Ende des zwanzigsten Jahrhunderts / Hrg. H.König, M. Kohlstruck, A.Wöll. – Opladen – Wiesbaden, 1998; König H. Die Zukunft der Vergangenheit. Der Nationalsozialismus im politischen Bewußtsein der Bundesrepublik. – Frankfurt am Mein: Fischer Taschenbuch Verlag, 2003. – S. 5.
3. Wolfrum E. Geschichtspolitik in der Bundesrepublik Deutschland. Der Weg zur bundesrepublikanischen Erinnerung, 1948–1990. – Darmstadt, 1999.
4. Кёниг Г. Будущее прошлого. Национал-социализм в политическом сознании ФРГ. [Пер. с нем. Л.Ю. Пантиной]. – Москва.: РОССПЭН, 2012. – С.13–14.
5. Public Opinion in Occupied Germany. The OMGUS Surveys, 1945-1949 / Ed. by Merrit A.J. & R.L. University of Illinois Press. 1970. – P. 31, 32, 171.
6. Ясперс Карл / Jaspers Karl Die Schuldfrage. – 1946. – Heidelberg. – 105 S. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://libarch.nmu.org.ua/bitstream/handle/GenofondUA/18198/bf68f96d1b7120b65dd49e-6a604691eb.pdf?sequence=1>
7. Das Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. – В. – 2007.
8. Verfassung der Deutschen Demokratischen Republik vom 6. April 1968 (in der Fassung vom 7. Oktober 1974). – В. – 1974.
9. Reichel P. Vergangenheitsbewältigung in Deutschland. München, 2001.
10. Бергер Ш. Историческая политика и национал-социалистическое прошлое Германии 1949–1982 // Историческая политика в XXI веке. – М.: Новое литературное обозрение, 2012. – С. 33–64.
11. Шеррер Ю. Германия и Франция. Проработка прошлого // Историческая политика в XX веке. – Москва.: Новое литературное обозрение, 2012. – С. 473–505.
12. Бонвеч Б. Вторая мировая война в национальной памяти Германии и России // Послевоенная история Германии: российско-немецкий опыт и перспективы: Материалы конференции российских и немецких историков (Москва, 28–30 октября 2005 г.): Сборник статей / под ред. Б. Бонвеча и А.Ю. Ватлина. – Москва: ДиректМедиаПаблшинг, 2007. – С. 17; Борозняк А.И. Жестокая память. Нацистский рейх в восприятии немцев второй половины XX и начала XXI века. – Москва: Политическая энциклопедия, 2014.
13. Ватлин А.Ю. «Германия в XX веке». М.: РОССПЭН. – С.136–137. Миллер А.И. Дебаты об истории и немецкая идентичность // Политическая наука. 2005. – № 3. – С. 66–75. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://elibrary.ru/item.asp?id=9082666>

14. *Верт Н.* Сравнивая нацизм и сталинизм сегодня // Россия и Германия на пути к антитоталитарному согласию. – Москва, 2000. – С. 172.
15. *Winkler H.A.* Der lange Weg nach Westen. Bd.2. Deutsche Geschichte vom «Dritten Reich» bis zur Wiedervereinigung. – München, 2000. – S. 635–636.
16. *König H.* Die Zukunft der Vergangenheit. Der Nationalsozialismus im politischen Bewußtsein der Bundesrepublik. – Frankfurt am Mein: Fischer Taschenbuch Verlag, 2003. – S. 70.
17. *Soloschenko V.V.* Regionalne systemy ochrony praw czlowieka 70lat po proklamowaniu Powszechniej Deklaracji Praw Czlowieka. Osiagniecia bariery – nowe wyswania i rozwiazania». Sejm Republicans Polska Adam Marzalek, Jerzy Jaskiernia, Kamil Spryszak, Torun, 2019. – С. 64–85.
18. *Hartmann C., Hirter J., Jureit U.* Verbrechen der Wehrmacht. Bilanz einer Debatte. – Verlag C.H Beck, München, – 2005.
19. *Шерпер Ю.* Дискуссии во Франции и Германии вокруг «Черной книги» коммунизма // Проблемы всеобщей истории. Сборник статей.– СПб, 2000. – С. 98.
20. *Wolfrum E.* Die geglückte Demokratie. Geschichte der Bundesrepublik Deutschland von ihren Anfängen bis zur Gegenwart, Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn. – 2007.
21. *Goldhagen D.* Hitlers willige Vollstreker. Berlin, 1996. – S. 14.
22. Ibid. – S. 191.
23. Ibid. – S. 240–241.
24. Ibid. – S. 456.
25. *Ullrich V.* Die Deutschen – Hitlers willige Mordgesellen. Ein Buch provoziert einen neuen Historikerstreit: Waren die Deutschen doch alle schuldig? Die Zeit – 1996. – April, 12.
26. *Frei N.* Ein Volk von «Endlösem»? Daniel Goldhagen bringt eine alte These in neuen Gewand, Süddeutsche Zeitung, 13.4.1996.
27. *Augstein R.* Der Soziologe als Scharfrichter, Rudolf Augstein über Daniel Jonah Goldhagens «Hitler's Willing Executioners», Der Spiegel, 15.4.1996.
28. *Goldhagen D.J.* Das Versagen der Kritiker, Die Zeit, 2.8.1996.
29. *Habermas J.* The New Conservatism. Cultural Criticism and the Historian's Debate, Polity Press, Cambridge. P. 233.
30. *Goldhagen D.* Hitlers willige Vollstreker. Berlin. – 1996. – 481 S.
31. *Habermas J.* Warum ein «Demokratiepreis» für Daniel J. Goldhagen? Eine Laudatio, Die Zeit, 14.03.1997.
32. *Goldhagen D.J.* Hitler's Willing Executioners. Ordinary Germans and the Holocaust, Vintage Books, 1997. – New York.
33. *Грибан И.В.* «Контроверза Гольдхагена»: историческая дискуссия в контексте медиаполитического дискурса // Политическая лингвистика. – 2011. – № 4.
34. *Хайдеман Г.* Экономические, социальные и психологические аспекты объединения Германии спустя 20 лет: успехи и ошибки развития // Сборник статей международной научной конференции // Германские исследования в Сибири. Вып. 7. – Томск: Изд-во Том. ун-та, 2010. – С. 72.
35. *Аньес Арп.* Воспоминания о ГДР 20 лет спустя после падения Берлинской стены. Устная история и историческая политика в юбилейный 2009 год. Повседневная жизнь при социализме. Немецкие и российские подходы. Москва: РОССПЕН, 2015. – С. 248–258.
36. *Mein Land verschwand so schnell... 16 Lebengeschichten und die Wende 1989/1990 /A.Arp, A.Leo (Hrsg.).* Weimar, 2009.
37. *Хабермас Ю.* Границы неисторизма. Беседа с Жаном-Марком Ферри // Хабермас Ю. Политические работы. – Москва: ПРАКСИС, 2003. – С. 87–88. [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://m.litfile.net/read/380770/370000-371000?page=85>

Andriy KUDRIACHENKO,
*Doctor of History, Professor,
Merited Figure of Science and Technology of Ukraine*

THE PECULIARITIES OF OVERCOMING THE PAINFUL NAZI AND SOCIALIST PAST IN CONTEMPORARY GERMANY

Abstract. The article analyses the components of overcoming the national socialist past of Germany and the totalitarian legacy of the socialist era, identifies four historical periods, displays the fundamental difference and common features in the approaches of the Federal Republic of Germany and the German Democratic Republic to the study of the national socialist past, and outlines a system of measures for the formation of political culture in reunified Germany. Various components of the policy of clear distancing from the Hitler regime and integration of former Nazis into new public institutions as a way to establish modern democratic foundations of Germany's development are considered. The article emphasizes the importance of the generational change and critical public study of the painful past and an important role of the establishment of a new political culture. The growing public interest and intensive public discussions in united Germany related to the formation of historical memory are pointed out. The importance and significance of studying the GDR's past and overcoming differences between citizens of the Eastern and Western parts of reunified Germany are emphasized. The article also outlines new approaches and visions of self-identification of a state, society and citizens based on the so-called constitutional patriotism.

The author emphasizes that the German society has established the idea that any positive historical myths cannot become a basis for the genuine development of a country and that an antidote to the repetition of the terrible pages of history is not relegating them to oblivion but immortal memory thereof. Such an approach included an appropriate set of sociopolitical and economic measures ranging from property restitution and lustration to the payment of monetary compensation to victims of the regime and creation of memorial complexes.

The author hopes that overcoming the burdensome Nazi and totalitarian past will continue to serve as a powerful guarantee of the democratic progress of modern Germany.

Keywords: FRG, GDR, historical memory, World War II, national tragedy, historical heritage